II. ABDÜLHAMÎD

Zamanı ve Şahsiyeti

Yılmaz Öztuna

ÖTÜKEN

İçindekiler

Önsöz 9

-I-
93 Harbi (1876-1878)

II. Sultan Abdülhamîd Hân'ın Tahta Geçmesi (31 Ağustos 1876) 17
Tersâne Konferansı (23 Aralık 1876 - 20 Ocak 1877) 27
I. Meşrûtiyet'in İlânı (23 Aralık 1876) 29
Midhat Paşa'nın Türkiye'den Çıkarılması (5 Şubat 1877) 33
Meclis-i Meb'ûsân'ın Açılması (19 Mart 1877) 36
93 Harbi'nin Başlaması (24 Nisan 1877) 37
XIX. Asrın Son Çeyreği Başlarken Büyük Devletlerin
Karşılıklı Durumu 39
Tuna Cephesi'nin Durumu 41
Ruslar'ın Tuna'yı Geçmesi (22 Haziran 1877) 44
Birinci Plevne Zaferi (20 Temmuz 1877) 47
İkinci Plevne Zaferi (30 Temmuz 1877) 48
Süleyman Paşa, 7 Gün 7 Gece Şıpka Boğazı'nı Zorladı,
Fakat Geçemedi (20-26 Ağustos 1877) 48
Üçüncü Plevne Zaferi (11 Eylül 1877) 51
Plevne'nin Düşmesi (10 Aralık 1877) 54
Anadolu (Kafkas) Cephesi (24 Nisan 1877) 56
Gazi Muhtar ve Gazi Osman Paşa'lar Hakkında 58
93 Harbi Üzerinde Bâzı Düşünceler 60
Edirne Mütârekesi (31 Ocak 1878) 62

Meclis-i Meb'ûsân'ın Süresiz Olarak Kapatılması ve
I. Meşrûtiyet'in Fiilen Sona Ermesi (13 Şubat 1878) 63
Ayastefanos Andlaşması (3 Mart 1878) 67
Ali Süâvî Vak'ası (20 Mayıs 1878) 68
Kıbrıs Yönetiminin İngiltere'ye Bırakılması (4 Haziran 1878) 72
Berlin Andlaşması (13 Temmuz 1878)..... 73

-II-
Sultan Hamîd Devri Türkiyesi (1878-1908)

Devrin Sadrâzamları..... 83
Düyûn-ı Umûmiye'nin Kurulması (20 Aralık 1881)..... 88
Yıldız Mahkemesi (27 Haziran — 28 Temmuz 1881) 89
Ermeni Meselesi (1895 - 1896)..... 95
XX. Asrın Eşiğinde Sultan Hamîd Rejimi Altında Türkiye, İttihâd-ı İslâm (İslâm Birliği) Siyâseti..... 104
Makedonya İhtilâli (1902 - 1903) 127
Bomba Olayı (21 Temmuz 1905) 131
V. Sultan Murâd Hân'ın Ölümü (29 Ağustos 1904)..... 136

-III-
Sultan Hamîd Devri'nde Dış İlişkiler (1878-1908)

Fransa'nın Tunus'u İşgali (12 Mayıs 1881) 139
Tesalya'nın Yunanistan'a Bırakılması (2 Temmuz 1881) 140
İngiltere'nin Mısır'ı İşgâli (15 Eylül 1882) 140
İngiltere'nin Yeni Türk Siyâseti..... 144
Bulgaristan Prensliği ile Doğu Rumeli Eyâletinin Birleşmesi
(18 Eylül 1885) 146
Türk-Yunan Savaşı (18 Nisan - 20 Mayıs 1897) 148
XX. Asır Başlarken Büyük Devletlerin Karşılıklı Durumu 152
Fransa'nın Geçici Olarak Midilli'yi İşgal Etmesi (5 Kasım 1901) 155
Akabe Meselesi (1906)..... 156

-IV-
II. Meşrûtiyetin İlânı (1908)

II. Meşrûtiyet'i Hazırlayan Ortam 163
İttihad ve Terakkî Cemîyeti'nin Gelişmesi 166
II. Meşrûtiyet'in İlânı (23 Temmuz 1908)..... 180
1908'de Türkiye 184

-V-
Meşrûtiyet'in İlk Yılı (1908-1909)

II. Abdülhamîd'in Meşrûtiyet Sadrâzamları 189
Bulgaristan ile Bosna-Hersek'in İmparatorluktan Ayrılması
(5 Ekim 1908) 190
Meclis-i Meb'ûsân'ın Açılması (17 Aralık 1908) 192
Ermeniler'in Adana Patırtısı (14 Nisan 1909) 193
31 Mart Vak'ası (13 Nisan 1909) 197
II. Sultan Abdülhamîd Hân'ın Hal'i (27 Nisan 1909) 203

-VI-
II. Abdülhamîd'in Şahsiyeti

II. Abdülhamîd'in Şahsiyeti 211
Abdülhamîd Devri Şeyhülislâmları 240
II. Sultan Abdülhamîd'in Son Yılları 241

Çok Kısa Bibliyografya 243

Ekler

Ek: 1 Yıldız Mahkemesi: 27, 28, 29 Haziran 1881 Pazartesi, Salı,
Çarşamba Mahkeme Zabıtları Özeti 251
Mahkemenin Açılması (27 Haziran 1881 Pazartesi, Saat 10:00) 253
Midhat Paşanın Temyize Müracaatı 254
Mahkeme Kararlarının Meclis-i Ulemada Müzâkeresi 260
Mahkeme Kararlarının Fevkalâde Bir Heyet Tarafından İncelenmesi. 260
II. Abdülhamîd İdam Kararlarını Müebbed Hapse Çeviriyor 262
Tâif'te 265
Netice 269
Demokratik Gelişmenin Geciktirilmesi 271
Ek: 2: Türkiye'de Teceddüd ve Tanzîmat Hareketinin Oluşması 277
Ek: 3: 1876 Yılında Büyük Devletler ve Hükümdarları 282
Ek: 4: 1876'da Osmanlı Hanedanı 286
Ek: 5: Osmanlı Türkiyesi'nde Devlet Protokolü (1876) 288
Ek: 6: II. Abdülhamîd (1842 - 1918) Saltanatı: 1876 - 1909
Aile Şeceresi 293
I. Abdülhamîd, Gâzî 293

Saltanatı üç kısımdır: 294
Hal' Devri: 294
Kılıç Alayı: 296
İkametgâhları: 297
Hocaları: 298
Misafirleri 306
Zevceleri 311
Kızları 315
II. Abdülhamîd'in Oğulları 326
Kızları: 338

Dizin 341
Müellifin Diğer Eserleri 367

Önsöz

II. Abdülhamîd, günümüzde bile adı en çok geçen Osmanlı hâkan-halîfelerinden biridir. Hâlâ aktüeldir. Dönemi, politikası, şahsiyeti hâlâ münâkaşa edilmektedir. İslâm âleminde olsun, batıda olsun, kimliği kesinlikle bilinen bir hükümdârdır. Hakkındaki yayınlar, tahtta geçtiği 1876'dan günümüze kadar (132 yıl oldu)[1] vagonlar dolusudur. Binlerce mürâcaat eserinde, kitaplar, dergiler, gazetelerde Abdülhamîd ismi dolup taşar.

Öyle olduğu halde, hele günümüz okuyucusunun eline verilecek kapsamlı, tarafsız, ilmî bir II. Abdülhamîd kitabı yoktur.

Böyle bir kitabın, konuya odaklanmış, dönemi içinde yaşamışçasına bilen bir uzman târihçinin eseri olması gerekir. Bilhassa 1876-1909 dünyâsının siyâsî târihinin detayına da vâkıf olmak gerekir. Aksi takdirde pâdişâh, dünya politikası içinde değerlendirilemez. Böyle olduğu için de eksik, yamalı, yakıştırmalı bir şahsiyet oluşur.

II. Abdülhamîd, 1908 ve 1909'dan îtibâren imparatorluk ve cumhuriyet Türkiyesi'nde Devlet tarafından olumsuz bir şahsiyet îlân edildi. Bugün bile öyledir de, artık devlet adamlarımız, yazarlarımız ulu orta hakaret edemiyorlar. Ama Osmanlı'dan bu derecede güçlü bir şahsiyetin çıkmasını, sanki başka bir toplumdan imiş gibi hazmede-

[1] Kitabın ilk yayın tarihi olan 2008'e göre (Ötüken Neşriyat)

miyor, çok kıskanıyorlar. Atatürk'ün Osmanlı subayı, generali, ordular komutanı olduğunu unutuyorlar.

Halkımız, 33 yıl boyunca gül gibi imparatorluk yönettiğini, 1912-1922 felâket senelerini yaşarken ve yaşadıktan sonra, Abdülhamîd döneminin değerini kavramıştır. Bu kavrayış bugün millî ve mâşerî şuur hâlindedir. Hâlâ Sultan Abdülhamîd'e sataşmak, çok gerici bir entel zihniyeti aksettirir. Bugün Sultan Abdülhamîd aleyhinde konuşan politikacı, ciddî oy kaybına uğrar. Oy kaygısı olmayanlar 1909 kalıntıları sayılabilir.

Bu söylediklerim, Sultan Abdülhamîd ve dönemi eleştirilemez demek değildir. Târihin bütün şahsiyetleri ve dönemleri derinlemesine eleştirilerek târih yazılır. Târih, medhiye edebiyâtı değildir. Metodoloji, vukuf ve mümkün olabilen tarafsızlıkla şahsiyetler ve dönemlerin hataları belirtilir, öngörüleri vurgulanır. Maalesef resmî târihçilikte, Devlet târihçiliğinde bu kurallar yalnız bizde değil, en kıdemli demokrasilerde bile lâyıkıyle işletilmiyor. Ama totaliter ve otoriter rejimlerin târihçiliği artık hiç makbul sayılmıyor.

1940'ların sonuna kadar Türk basın ve ilim hayatında Sultan Abdülhamîd'i ve genellikle Osmanlı'yı zemmetmeyen bir kitaba ve makaleye rastlamak zordur. Bulmak için epey karıştırmak gerekir. Yeni rejimi yerleştirmek için eski rejime kıyasıya vurulmuştur.

1940'ların sonlarından itibaren Sultan Abdülhamîd, Atatürk ve Cumhûriyet rejimini beğenmeyen, hatta nefret edenlerce savunulmaya başlar. İhtisas târihçiliğinden gelemeyen edebiyatçılar, şâirler, muharrirler, pâdişahı göklere çıkarırlar. Tipik bir politikacı olan Sultan Abdülhamîd'i, hayatında günah işlememiş, her türlü nakîsadan münezzeh, evliyâya benzer, hattâ evliyânın ta kendisi bir ermiş şeklinde sundular.

Birkaç ciddi târihçi, meselâ İsmail Hâmi Dânişmend ile Nihal Atsız, konuyu târih ilmine yakışır ve aykırı olmayan biçimde kaleme aldılar. Ancak bunlar sağ temâyüllü ilim adamları idiler. Dânişmend, *Cumhuriyet* gazetesinin haftalık yazarları içinde idi ama durum değişmiyordu. Atsız, Peyami Safa gibi en büyük çapta bir romancı ve yazarın, babasını sürdüğü için Sultan Abdülhamîd'e iftira atmasına sinirlenmişti. Pâdişaha *"Ulu Hâkan"* lakabını taktı. Bu suretle, târih ilmine oturan yazarlar da, Sultan Abdülhamîd'in kararlı, azimli, hattâ gaddar ve müthiş, ve hattâ manyakçasına şerbetlenmiş veya menfaatlenmiş muârızlarına vız geldi. Sultan Abdülhamîd, denebilir ki, bu aşırı sağcı kalemlerin savunmasıyla, daha alerjik bir isim hâlini aldı.

Ben, Yılmaz Öztuna, Temmuz 1967'de *Türkiye Târihi*'nin 12. ve sonucu cildini 65.000 tirajla yayınladım. Bu cildin Sultan Abdülhamîd bahsi, kesinlikle hükümdarın iâde-i itibârını sağladı. Şöyle: *Türkiye Târihi*'ni, patronu 33 derece Mason ve İttihatçı Kâzım Taşkent olan Yapı ve Kredi Bankası'nın sâhibi bulunduğu Hayat Yayınları yayınladı. Kitabı bana Taşkent bizzat ısmarladı.

Ancak hiç kimsenin bu kitap mürtecilerin, ırkçıların, bozkurtların, şeriatçı muhâfazakârların diyecek hâli kalmadı. Zâten daha 1. cildinden başlayarak kitap, eski komünistler dâhil, 100'e yakın yazarca, *Cumhuriyet* gazetesi gibi en belirgin yayın organlarınca, MİT'in himâyesindeki dergilerce öncü olarak değerlendirilmişti. 12. cildi okuyan Sultan Hamîd muhaliflerinin dilleri tutuldu diyebilirim.

Üç seçkin üyesi beni *Hayat*'ta ziyaret eden Türk Târih Kurumu, bana üyelik teklif etmişti. 12. cildi görünce arkasını getirmediler. Zira kafa, Sultan Hamîd'i Atatürk'ün alternatifi saymaktı. Osmanlı ile Atatürk'ü birlikte kucaklayacak, sevecek, takdir edecek, savunacak, ikincisinin

birincisinin çocuğu, son eseri, şaheseri olduğunu idrâk edemeyecek derecede tek görüşle şerbetlenmişti.

Hâlâ kafaları 1876'ya, 1909'a takılıp kalmış, resmî târihi devam ettirmeyi marifet sayan ve geçimleri bu yolda bulunan bir zümre harekete geçti. Meselâ, o zamana kadar Sultan Azîz'in katline inanan İsmâil Hakkı Uzunçarşılı gibi büyük bir târihçiye, bu pâdişâhın intihar ettiği şeklinde tashîh-i fikr ettiğini gösteren kocaman kitaplar yazdırdılar.

Artık II. Abdülhamîd, saygınlığını geri almıştı. Dehâsı açığa vurmuştu. Ama dâima karşı-fikir olur ve inanç (dogma) şeklinde de yerleşir. O fikrin tarafdarları bulunur. Zâten *esprit critique* (tenkıydî fikir) Türk ilim ve fikir hayâtına geç ve yetersiz şekilde girmiştir. Bugünkü eksikliklerimizin en üst düzeyde sebebidir. Eski eyâletlerimize yetişememe ayıbımızın gerekçesidir.

*

1952'den îtibâren Sultan Abdülhamîd'in ailesinin içine girdim. Müşfika Kadınefendi, kızı Ayşe Sultan ve ablası Şâdiye Sultan, pâdişâhın en küçük oğlu Mehmed Âbid Efendi başta olmak üzere, hânedânın Hamîdî dalı üyeleri, mensupları ve yakınları şifâhî bilgi olarak beni pek çok konuda aydınlattılar. Ayşe Sultan'ın büyük oğlu Prens Ömer Nâmi Beyefendi ile de dost olduk ki, gerek annesi Sultan'ın *Babam Abdülhamîd* adlı şâheserini, gerek benim *Bir Darbenin Anatomisi*'ni Fransızcaya tercüme etti.

Şimdi elinizde tuttuğunuz *II. Abdülhamîd* kitabımı biri Iraklı, diğeri Mısırlı iki bilgin Arapçaya tercüme etti. Yakında yayınlanacaktır.

II. Abdülhamîd, Arap ülkelerinde hâlâ çok popülerdir. 33 yıllık hükümdârlarını unutmamışlardır. Asya ve Afrika'nın uzak ülkelerinin câmilerinde cumâları Sultan Abdülhamîd adına yakın zamanlara kadar hutbe okunduğu

medyaya intikal etmiştir. Türk gazeteleri de yazdı. Halbuki Sultan Hamîd'den sonra 3 halîfe daha gelmiştir. Araplar, onun panislâm politikasını, Araplara eşit muamelesini, Filistin'i Yahûdilere satmamasını çok beğeniyorlar. Gerçek bir hâkan-halîfe olarak değerlendiriyorlar.

Türk milliyetçileri için de Sultan Hamîd, Türk büyüklerindendir. Batıya gelince, onun şahsiyetinin kudretini kabul etmiştir. Ama Türk'ü ve Türk imparatorluğunu 33 yıl başarı ile savunduğu, emperyalizmi geciktirdiği için hâlâ karşıdır. Onun 33 yılı (1876-1909), emperyalizmin en azgın devridir.

Tabiatiyle Sultan Abdülhamîd'in politik hatâları, şahsî kusurları, yanılgıları, noksanları vardır. Zîra târihte kusursuz bir şahsiyet mevcut değildir. Sultan Hamîd'i evliyâ sayanlar bana kızacaklar ama, bu hususlar da dikkatle belirtilmiştir.

Târihî olayları ve şahsiyetleri olduğu gibi göstermelidir. Allayıp pullamak veya karalayıp boyamak gibi temâyüllerden uzak durulmalıdır. Uydurma târihler, otoriter ve totaliter rejimlerin ürünüdür. İnsanoğlunun, mutlaka gerçeklere ulaşmak gibi bir huyu vardır. Onu uzun zaman aldatmak isteyenlerin çabaları böşa gider. Hele yaşadığımız bilgisayar çağında...

Bugün Türkiye'deki tamâma yakın belli başlı devlet kurumlan, kuruluşları, mahallî ve özel teşebbüsler, yüksek ve orta okullar, Sultan Abdülhamîd devrinde veya ondan az önceki ve az sonraki yıllarda kurulmuştur. Tamâma yakınında Fransa örneğinin izlendiğini söyleyebilirim. Millet Meclisi, Senato, Anayasa Mahkemesi (Şûrâ-yı Devlet Tanzîmât Dâiresi), siyâsî partiler, siyasal bilgiler ve hukuk fakülteleri, sivil ve artık Fransızca değil Türkçe eğitim yapan tıbbiye, İstanbul dışındaki imparatorluk şehirlerinde yüksek okullar, II. Abdülhamîd devrinde (1876-1909) gerçekleşti.

Cumhûriyeti, istisnâsız, Sultan Hamîd devrinde eğitim gören kuşaklar kurdu. Cumhûriyetin gerçek kurucusu Atatürk, Selânik'te modern ilkokulda, askerî ortaokulda, Manastır'da askerî lisede, İstanbul'da Harb Okulu'nda ve Harb Akademisi'nde okudu. Geniş kültür sâhibi, mükemmel bir asker oldu. Almanya, Avusturya-Macaristan, Fransa, İngiltere, Birleşik Amerika'da daha yüksek kalitede subay yetiştirilmiyordu. Türk subayı, en iyi derecede Türkçe öğrendi. *Büyük Nutuk*'ta kullanılan inanılması zor zenginlikte bir Türkçe. Yabancı dil öğrendi. Prusya kurmayları ile strateji tartışması yapabilen bir kurmay subayı olarak yetişti.

Atatürk'ün Manastır'da okuduğu askerî lise binâsını ben, Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel ve Makedonya Cumhurbaşkanı ile berâber gezdim. Bizim Kuleli kadar muhteşem bir binâdır. Maalesef yalnız iki salonu Atatürk müzesi olup, muazzam yapı, Makedonya devletinin resmî dâireleri olarak kullanılmaktadır.

Sultan Abdülhamîd, kadri bilinmemiş, iftiraya uğramış târihî şahsiyetlerin çok başlarında gelir. Bugün üzerinde iki düzine bağımsız devletin yaşadığı üç kıt'aya yayılmış azametli Türk imparatorluğunu, İmparatorluk Türkiyesi'ni, 33 yıl yönetmiştir. Türk imparatorluk felsefesinin son başarılı temsilcisidir. Ondan iktidarı alanlar 10 yıl içinde bu hüneri imha etmişlerdir. Hâkan, 33 yıl sürekli muhâlefet içindedir. En azılı düşmanları, bir kısım Türklerdir, bugün bile öyledir.

Kitabın redaksiyonu, düzenlenmesi ve baskısı için candan çalışan yakın arkadaşım Ahmet Nezihi Turan'a teşekkür ediyorum.

Ankara, 14 Ağustos 2008 **Yılmaz Öztuna**

-I-

93 Harbi
(1876-1878)

Azîz-i kavm-idik-â'dâ zelîl kıldı bizi
-Eski Zağra Müftüsü Râcî Efendi -

II. Sultan Abdülhamîd Hân'ın Tahta Geçmesi

(31 Ağustos 1876)

II. ABDÜLHAMÎD, I. Sultan Abdülmecîd Hân'ın V. Murâd'dan sonra doğan 2. oğludur. V. Murâd'dan günü gününe 2 yıl küçüktür. 22 Eylül 1842 sabahı saat 5'te Eski Çırağan Saray-ı Hümâyûnu'nda doğdu. Üçüncü veliaht olarak doğmuştu. Babasının saltanatı boyunca da üçüncü velîaht olarak kaldı. Velîahd olan amcası Abdülazîz Efendi, ikinci velîaht ise ağabeyi Murâd Efendi idi.

Şehzâde Abdülhamîd Efendi'yi doğuran Tîr-i Müjgân 4. Kadınefendi, son hakanların çoğunun eşleri gibi, Çerkes asıllıdır. 1849'da 3. kadınlığa yükseldi. Abdülhamîd Efendi'den önce doğurduğu Naîme Sultan iki buçuk yaşında çiçekten ölmüştü (11.10.1840-1.5.1843), Lâleli türbesindedir. Sonra doğurduğu şehzâde Mehmed Abid Efendi ise ancak 15 gün yaşadı (22.4.1848-7.5.1848), Yeni Câmi'de Refî'a Sultan türbesindedir. Tîr-i Müjgân Kadın (16.8.1819 - 3.10.1852), Şapsıh kabilesinden, "yeşil gözlü, açık kumral, beyaz şeffaf tenli, ince yapılı" idi. Abdülhamîd Efendi'yi doğurduğu zaman 23 yaşında idi. 33 yaşında veremden öldü. Yeni Câmi'de V. Murâd türbesindedir. Eşi Sultan Abdülmecîd'den 4 yaş büyüktür.

Abdülhamîd Efendi böylece 10 yaşında annesini kaybetti. Annesi ölen küçük yaştaki pâdişâh çocukları, tercihan çocuk doğurmamış veya doğurmuşsa bile kaybetmiş pâdişâh zevcelerinin mânevî anneliğine verilirdi. Baş-ikbal

Perestû Hanımefendi, bu sırada Sultan Mecîd'in 5. zevcesi idi ve çocuğu olmuyordu. 1861 Mayısında 4. kadınefendi olan Perestû (Fars. *peristû*=kırlangıç) (1830?-1904), II. Mahmud'un meşhur ablası "Küçük" Esma Sultan'ın (1778-1848) mânevî kızı idi (Esma Sultan'ın çocuğu olmamıştı), yeğeni Sultan Abdülmecîd ile evlendirilmişti. Çerkes Ubuh kabilesinden "mâvi gözlü, altın sarısı saçlı, şeffaf tenli, nârin, ufak tefekti" (bu tavsifler, II. Abdülhamîd'in kızı Ayşe Sultan'a ve annesi Müşfika Kadınefendi'ye âittir).

Perestû Kadın, 10 yaşında kendisine verilen mânevî oğlu Abdülhamîd Efendi'den sâdece 12 yaş kadar büyüktü. Gerçek bir anne sevgisiyle şehzâdeyi büyüttü. Cemile Sultan (1843-1915) ki Sultan Hamîd'in 11 ay küçük kızkardeşidir, o da 2 yaşında annesi Düzd-i Dil Kadınefendi'yi (1825?- 18.8.1845) kaybetmiş ve Sultan Hamîd'den 7 yıl önce Perestû Kadınefendi'ye verilmişti. Binâenaleyh Sultan Hamîd, Cemile Sultan ile berâber, aynı üvey anne tarafından büyütüldü. En sevdiği kızkardeşinin Cemile Sultan olmasının sebebi budur.

Perestû Kadın, hayır sâhibesi idi. 1861'de zevci Sultan Mecîd ölünce, kayınbirâderi Sultan Azîz'in hediyesi olan Maçka'daki sarayında oturmaya başladı ve ölünceye kadar 43 yıl bu sarayda oturdu, İstanbul'da Topçubaşı mescidi yanında (Silivrikapısı, Tekke Sokağı) sebil, çeşme, muvakkıthâne, müştemilât (1893-1895) yaptırdı.[1] 74 yaşlarında öldü ve Eyüp'teki türbesine defnedildi.

Perestû Kadın, 28 yıl boyunca vâlide-sultan oldu. Sultan Hamîd, tahta çıkınca, mânevî annesini vâlide-sultan îlân etti (31.8.1876). Gerçekte pâdişâhı doğurmadığı hâlde vâlide-sultan olan tek kadındır. Aynı zamanda Osmanlı târihinin son vâlide-sultanıdır. Zîra sonraki pâdişahlar, anneleri çoktan ölmüş olarak tahta çıkmışlardır. Perestû

[1] *İstanbul Çeşmeleri*, I, 298; *İstanbul Sebilleri*, 6.

Vâlide-Sultan, hayâtını yoksullara, bilhassa fakir kadın ve kızlara yardıma adayarak, politikaya asla karışmadıktan başka politikacılarla hattâ görüşmeyen, tatlı, yumuşak tabiatlı, iktidar hırsından uzak, vakur, mütevâzı bir kadındı. Şan ve şeref, hürmet ve muhabbet içinde öldü. Vâlide-sultanlığı, Hadîce Tarhân Sultan'ınkinden sonra, müddet bakımından Osmanlı târihinde 2. sıradadır.

Halkın "Sultan Hamîd" dediği II. Abdülhamîd, şehzadeliğinde şu zatlardan ders gördü: Mîrlivâ Guatelli Paşa, mîrlivâ Dussep Paşa, miralay Lombardi Bey'den Batı Mûsikîsi ve piyano, Aleksan Efendi'den piyano, Celâleddîn Efendi ve 1850'den itibâren Kazasker Tosyalı Mustafa İzzet Efendi'den hat, viyolonist Hidâyet Bey'den keman, Rumeli kazaskeri Acem Ali Mahvî Efendi ile sadrâzam Safvet Paşa'dan Farsça, Kazasker Şerîf Efendi, Ferîd Efendi, Şîrîn Hâfız Efendi, Ömer Hulûsi Efendi'den Arabça, Müşir Nâmık Paşa ve Mösyö Gardet'den Fransızca, Gümüşhâneli Gerdânkıran Ömer Hulûsî Efendi'den Türkçe, Osmanlı edebiyâtı ve ulûm-i islâmiyye ve bilhassa hadîs (Buhârî), maârif nâzırı vezir Mehmed Tâhir Münîf Paşa'dan 1876'da ekonomi politik, Vak'a-nüvîs Kazasker Lutfi Efendi'den Osmanlı târihi, lalaları Mehmed Sâdık Ağa ve onun 1857'de ölümünden sonra Mâbeynci Osman Bey'den spor, süvârilik, sadrâzam İbrahim Edhem Paşa'dan Fransız edebiyâtı, şeyhi Trablusgarblı Mehmed Zâfir Efendi'den Şâzelî tarîkati âdâbı, bu zâtın ölümünden sonraki şeyhi Abdullah Efendi'den Kâdirî tarîkatı âdâbı, 1879'dan îtibâren şeyhi olan Rumeli kazaskeri Halebli (Hân Seyhûn) Sayyâdzâde Ebû'l-Hüdâ Efendi'den tasavvuf, hünkâr yâveri çeşitli subaylardan askerlik. Bütün bu dersleri görmesine ve imtihan vermesine, vezîr Ahmed Kemâl Paşa (1808-1887) nezâret etti ki 6 defa Maârif ve 2 defa Evkaf nâzırı olmuştur. Sultan Hamîd, Mevlevî olmayan nâdir pâdişâhlardan biridir. Dadıları Nergis-Misal Kal-

fa, sonra Dilber-Cenân Kalfa'dır. Sünneti vezir Dr. Hekim İsmâil Paşa tarafından 5 yaşında iken 1847'de Haydarpaşa Kasrı'nda yapıldı ve aynı gün okumaya başladı. Süt kardeşleri Menâpîrzâde Nûrî Bey, esvabcıbaşısı İsmet Bey (1842-1906), 6 yaşında ölen Tayyârzâde Ahmed Bey'dir. Terbiyesine Perestû Kadınefendi bakmakla beraber, Sultan Azîz'in annesi Pertevniyâl Vâlide-Sultan da nezâret etmiştir. Sultan Hamîd bir kaç şiir yazmış, ressam, piyanist, viyolonist, hattat, hakkâkdır. Batı Mûsikîsi tarzında bir kaç bestesi vardır. Türk Mûsikîsi öğrenmemiştir. Ama güzel sanatlardaki kabiliyeti ince marangozluktadır. Yaptığı salon eşyâsı, mobilya sanatının şaheserleri sayılmaktadır. Müzelerde bulunmakta ve husûsî mülkiyette olanlar çok büyük paralar karşılığında alınıp satılmaktadır. Marangozluğu Halîl Efendi'den öğrenmiştir.

Babasının sevgili oğlu olan Abdülhamîd Efendi, babasının ölümünde 18 yaşını 8 ay, 9 gün geçiyordu. Amcası cülûs edince, ikinci velîaht oldu ve 15 yıl boyunca böyle kaldı. Amcasının Mısır ve Avrupa seyahatlerine katıldı. Amcası devrinde İstanbul'a gelen hükümdâr ve prenslerle de görüştü ki amcasını ziyâret eden bu hükümdarların en mühimleri Fransız İmparatoriçesi Eugénie (1869), Avusturya-Macaristan imparator-kralı Franz Joseph (1869), Prusya velîahtı ve sonradan imparator-kral I. Friedrich (1869), Galler Prensi ve sonradan kral Yedinci Edward (1862, 1869), Nâsıreddîn Şâh (1873), Fransa velîahtı Prens Napoléon vs.'dir. İstanbul'a gelen Şeyh Şâmil, Emîr Abdülkadir gibi büyük İslâm mücâhidleriyle de görüştü.

Şehzadeliğinde Dolmabahçe Sarayı'nda dâiresi vardı. Fakat pâdişâh sarayı çok protokole tâbî olduğu için burada fazla oturmazdı. Tarabya'daki çiftliğinde, Kâğıthâne'deki Maslak Köşkü'nde, mânevî annesi Perestû Kadın'ın Maçka'daki sarayında daha fazla oturdu.

Abdülhamîd Efendi, sıhhatli idi. Spor yapar, ata biner, silâh kullanırdı. Bir müddet içmiş, sonra bırakmıştı. İbâdetini hiç ihmâl etmezdi. Cömertlikten mahrum değildi, fakat muktesitti. Para işlerine aklı ererdi. Ağabeyi Murâd Efendi'nin borcunun bir milyon altına eriştiği 1876'ya doğru o, şehzâdelerin en zengini durumuna gelmişti. Çiftlikleri, gayrimenkulleri, tahvilleri, mücevherleri, nakdi, milyonlarca altın değerine erişmişti. İhtiyatlı, sıkı ağızlı idi. Az konuşur, çok dinlerdi. İnsanları incelemek ve karakterlerine, zaaflarına nüfüz etmek, en büyük merâkı idi. Aldatılması müşküldü. Babası kendisini "kuşkulu ve sükûtî oğlum" diye severdi. O da ağabeyi gibi Yeni Osmanlılar cemiyetine kurulduğu yıl girmiş, ağabeyi sonuna kadar kaldığı hâlde o, bir yıl içinde cemiyetin gayesini teşhis etmiş, devlete muzır bulmuş, elini çekmişti. Şâirler, sanatkârlar, gazeteciler, devlet adamları, yabancılarla o da görüşür, onları himâye ederdi. Ama ağabeyi gibi onlarla lâubâlî olmaz, içki sofraları kurup dedikodu etmezdi. Amcasını samimiyetle sever ve sayardı. Amcasının hal'i ve katlindeki faciayı, hayâtının sonuna kadar unutamadı. Ağabeyi Murâd Efendi ile berâber büyümüşlerdi, arkadaşlardı, samimiyetle sevişirlerdi. Fakat ağabeyinin hayat tarzını beğenmezdi. Hele amcası aleyhindeki entrikaların içine girdiğini gördüğü nisbette, ondan uzaklaştı. Kendisinden sonra gelen kardeşi Mehmed Reşâd Efendi ile yakınlığı yoktu, karakterleri uyuşmazdı. Daha sonra gelen kardeşi Ahmed Kemâleddîn Efendi'yi ise çok sever, arkadaşlık ederdi. Sonraki kardeşi Burhâneddîn Efendi ile aralarında büyük yaş farkı vardı, onu oğlu gibi sevip himâye ederdi. Sonraki kardeşleri Nûreddîn ve Süleyman Efendilerle samimî değildi. En küçük kardeşi ise oğlu yaşındaki Vahîdeddîn Efendi idi, onu sever, himâye ederdi.

Abdülhamîd Efendi, hayat tarzı bakımından, amcası Sultan Azîz'e benzerdi.

Şark, Müslüman, Osmanlı, Türk an'aneleri içinde yaşardı. Bunların muhafazasına taraftardı. Avrupa'nın ancak tekniği ile ilmi alınabilir, kültürü de öğrenilebilirdi ama, öylesine bir kültür içinde yaşanamazdı. Binâenaleyh babası Sultan Mecîd'den ve ağabeyi Sultan Murâd'dan ayrı düşüyordu, onların alafrangalıklarını benimseyememişti. Tanzîmat rejimine inanmıştı. Dedesi Sultan Mahmûd'a hayrandı. Onun ve Reşîd Paşa'nın imparatorluğu dağılmaktan, Türkistan ve Kafkasya'ya dönüşmekten kurtardıklarını biliyordu, iyi incelemişti. Reşîd Paşa gibi devletlerin dengesiyle oynamak, bu dengenin içine girmek fikrindeydi. Bütün Avrupa devletleri böyle yaşıyorlardı. Osmanlı da infıradcı bir politika tâkip edemezdi. Dış politikaya ölesiye meraklı ve istidâdlı idi. Dünyâda geçen her şeyi öğrenmek ister, yabancı basını günü gününe tâkip ederdi.

Bu karakter yapısında olan Abdülhamîd Efendi, saltanatı aklının ucundan geçirmeden 33 yıldan fazla yaşadı. Amcası arslanlar gibi, ağabeyi gençti. Muhtemelen kendisine sıra gelmezdi. Ama amcası akıldan geçirilmez şekilde hal' edildi. Ağabeyi de tahta çıkarıldığı gün dengesizlik alâmetlerini açığa vurdu. Çerkes Hasan Vak'ası dünya çapında akisler yaptı. Devlet adamlarının hırsını, bir Hüseyin Avnî'nin kaba zulmünü, bir Midhat'ın yabancı güçlere dayanan sinik ihtirâsını, bir Mütercim Rüşdî'nin maskara riyâsını müşâhede etti. Saltanat sırasının geldiğini hissetti. Veliahdlığı, ağabeyinin saltanat müddeti olan 93 günden ibâret kaldı. Hüseyin Avnî yaşasaydı, Sultan Murâd hal' edilemezdi. Onun niyeti, Sultan Murâd'ın 15 yaşındaki oğlu Salâhaddîn Efendi'yi babası iyileşinceye kadar saltanat nâibi yapıp hayat boyu diktatör olmaktı. Abdülhamîd Efendi, meşrûtiyet taraftârı görünüp pırlantalar hediye ederek Midhat Paşa'yı, hayat boyu sadârette bırakacağını îmâ ederek ihtiyar Mütercim Rüşdî Paşa'yı

kandırdı. Daha doğrusu kanmadılar ama, başka çâre yoktu. Tahtta şuuru bozuk pâdişâh olmazdı. Sultan Murâd'ın kılıç alayı bile yapılamamıştı. Büyük dedikodular başlamıştı ki, orduya kadar sirâyet edebilirdi. Vezîr ve müşirlerin ekserisi, Veliaht Abdülhamîd Efendi'nin iclâsından başka çâre olmadığını düşünüyorlardı. Nitekim bir kabine toplantısında Murâd Hân'ın kalması lehine rey kullanan tek nâzır dışında bütün nâzırlar, Abdülhamîd Efendi'nin iclâsı lehine rey verdiler. Abdülhamîd Efendi "II. Sultan Abdülhamîd Hân" unvânıyla hâkan-halîfe îlân edildi. 34 yaşını bitirmesine 19 gün kalmıştı.

II. Abdülhamîd, XIX. asır sonları ile XX. asır başlarında, dünyânın üzerinde en çok konuşulan birkaç şahsiyetinden biri olmuştur. Hakkında her dilde yapılan neşriyat, vagonlar dolusudur. II. Meşrûtiyet'ten sonra gelen yeni rejim, II. Abdülhamîd'i mahkûm etmiş, bundan sonra, hattâ nedense bugüne kadar, bu hükümdarın lehinde, hattâ tarafsız yazmak ve konuşmak, yazan ve konuşanın istikbâli için tehlikeli sayılmıştır. Bunun bir sebebi, II. Abdülhamîd'in, asla mürteci olmamak şartıyla, muhâfazakâr olması ve imparatorluğu 30 yıl şahsen, muhâfazakâr bir siyâsetle idâre etmesidir. II. Abdülhamîd düştükten sonra gelen bütün rejimler birbirinden inkılâpçı oldukları için, tabiatiyle bu hükümdârın muhâfazakârlığını beğenmemek durumunda kalmışlardır. Ancak târih, siyâset değildir. Tarihçi, siyâsî cereyanları tarafsız şekilde incelemeye alışmış adam demektir. Bu alışkanlığı edinemeyen, günün modasına göre söz söyleyen yazar, târihçi değildir. Çünkü siyâsî rejimler ve fikir modaları dâima değişir. Bu değişiklikler içinde ve istikbalde târihçi, tarafsız kalmasını bilmiş olmalıdır.

Bu hususta Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan, daha 1941'de şu satırlan yazmıştı:[2]

[2] "Tanzîmât Tetkiklerinin Ortaya Koyduğu Bazı Meseleler", *İktisad Fakültesi Mecmuası*, II-2, 294.

"Tanzîmat tetkiklerinin karşılaştığı müşküllerden biri, bertaraf edilmesi daha kolay bir anlayış tarzına taalluk etmektedir. Filhakika, memleketimizde olduğu gibi, büyük inkılâplara sahne olmuş bir memlekette yakın mazinin târihi tetkik edilirken husûsî bir vaziyet takınmak ve halkta bu mâzi hakkında mümkün olduğu kadar fenâ intibâlar hâsıl etmeye çalışmak, uzun müddet için zarûrî addedilebilir. Hâlbuki birtakım siyâsî mülâhazalara ve pratik zarûretlere dayanan bu hissî görüş tarzı, hakikaten ilmî olmak karakterini hâiz tetkiklerin yapılmasına mânidir. Çünkü, bu vaziyette muayyen siyâsî maksatların hizmetinde çalıştırılan târih tetkikleri, kendilerini hakikaten verimli kılan zihnî bîtaraflıktan mahrum kalarak, eski devrin çarklarının nasıl işlediğini ve niçin öyle işlediğini tetkikten ziyâde, sâdece fenâ işlediğini tespit için çalışır. Bu anlayış tarzında, bugünkü şartlardan uzak, ayrı bir devir ve nizâmın zarûretleri, bugünkü telâkkilerimizle çarpıştırılır ve mahkûm edilir. Fakat unutmamak lâzım gelir ki, herhangi bir devri ilmî bir şekilde tetkik edebilmek için, kendisinden bu derecede nefret etmemek, hattâ o devri iyi kavrayıp îzah edebilmek için, o devrin husûsiyetleriyle sempatize olmak, yâni devrin içine girmek, anlamak ve mâzur görmek lâzımdır. Diğer taraftan, bâzı sathî görüşlü kimseler, bugünkü oluşları küçültür, gölgede bırakır diye eski devirlerdeki ıslahat hareket ve hamlelerinin bâzı târihî anlarda aldığı kahraman ve azametli vaziyetleri ve bu gibi târihî dönüm noktalarında milletin mukadderatını idâre edenlerin oynadığı rolü küçültmeye taraftar gözükürler. Fakat fikrimizce bizim memleketimizde efkâr-ı umûmiyenin olgunluğu ve inkılâp prensiplerimizin husûsî mâhiyeti îcâbı, bu prensiplerin bu neviden bir mâzi kin ve nefreti içinde uzun müddet muhâfaza edilmeye ve beslenmeye ihtiyaçları yoktur. Elimizin altında, onların hakikî kuvvetini yapan daha müsbet kıymetler mevcud olduğu için onların hesâbına târihî realiteden korkmamız, mânâsızdır."

Bu satırlar, bugün için artık temas ettiği mahzurlar bile kalkmış bir duruma yükselmiştir. Ancak gene de Türkiye'de II. Abdülhamîd aleyhindeki yalanları nakletmek modası yürürlüktedir. Tek parti devrinde ve II. Cihan Harbi başlarında yazılan bu satırların ifâde ettiği hakikatler, kısmen de olsa, bugün ortadadır. Bir kısım yazarlar, gençliklerini yaşadıkları, terbiyelerini aldıkları o devrin "iktidarın düşündüğü gibi düşünmek" hastalığından kendilerini kurtaramamışlardır.

Daha sonra, bu modaya tepki olarak, yeni bir moda daha çıkmıştır. Bu moda da, II. Abdülhamîd'in savunulması mümkün olmayan şahsî kusur ve siyâsî hatâlarını bile birer kerâmet derecesinde göstermek modasıdır. İhtisas târihçiliğinden gelmeyen bâzı yazarlar, bu konuda birçok kitap yayınlayarak, tam bir dünya adamı, karakteristik bir siyâsî şahsiyet olan II. Abdülhamîd'i kutsallaştırmış, evliyâ mertebesine yüceltmiştir. Bir bakıma bu hükümdâr hakkındaki eski ifratların böyle bir tefritle neticelenmesi, sosyal tepki yasalarına uygundur. Ancak gene aynı dönemde bâzı yazarların Tanzîmat'ı ve Büyük Tanzîmatçılar'ı da inkâr etmek istedikleri görülmektedir. Bunlar, Türkiye ve dünya târihi üzerinde hiçbir ciddî bilgi edinilmeden yazılmış ucuz fikirlerdir.

Bu manzara, son devir Türkiye târihînin nasıl kargaşa içinde mütalâa edildiğini gösterir. Biz, II. Sultân Abdülhamîd devrini incelerken, bu hükümdârın siyâsî dehâsı yanında, kusur ve zararlı hareketlerini de göstermeye çalışacağız.

13 Şubat 1878'e kadar II. Abdülhamîd'in saltanatının ilk 1 yıl, 5 ay, 13 günü, bu hükümdârın şahsî idâresiyle ilgisiz bir zaman parçasıdır. Şahsî idâre 13 Şubat 1878'de

Meclis-i Meb'ûsân'ın süresiz tâtiliyle başlar ve II. Meşrûtiyet ilân edildiği 23 Temmuz 1908'e kadar 30 yıl, 5 ay, 9 gün sürer. II. Meşrûtiyet'ten sonraki 9 ay, 5 günlük saltanat da, II. Abdülhamîd'in şahsî idâresine dâhil değildir. Binâenaleyh bu hükümdâr, ancak 30 yıllık şahsî idâre devresinden, 1878-1908 yıllarından sorumludur.

II. Abdülhamîd, 31 Ağustos 1876 günü saat 12'de, Topkapı Sarayı'ndaki altın tahta oturarak cülûs etti. 7 Eylülde kılıç alayı yapıldı. Rahatsızlığından dolayı, V. Murâd'ın kılıç alayı yapılamamıştı. II. Abdülhamîd, saltanat kayığı ile denizden Dolmabahçe Sarayı'ndan Eyüpsultan'a gitti. Orada kılıç kuşandıktan sonra, at üzerinde Topkapı Sarayı'na geldi. Oradan gene kayıkla Dolmabahçe'ye geçti. Dönüşte, âdet olduğu üzere atalarından bâzılarının türbelerini ziyâret edip sadakalar dağıttı. 14 Eylülde şimdi Üniversite Merkez binâsı olan Seraskerlik makamına gitti. Subaylarla yemek yedi. Bir nutuk söyledi. Nutka, serasker vekili Müşir Redif Paşa cevap verdi. 15 Eylül akşamı Yıldız Sarayı'nda nâzırlar, devlet ve saray erkânı ile yemek yedi. Aralarındaki bütün ihtilâfları unutup devlet hizmeti görmelerini tavsiye eden bir nutuk söyledi. 18 Eylülde Kasımpaşa'da Bahriye nezâretine (eski *kapdân-ı deryâlık*) gitti. Amiraller ve subaylarla berâber, karavana yedi. 5 Ekimde Süleymâniye'de Meşîhat'i ziyâret edip ulemâ efendiler ile iftar etti. 9 Kasımda Haydarpaşa askerî hastahânesinde yaralıların hatırını sordu. Şehzâdeler ve nâzırlarla berâber Marmara, Boğaz ve Karadeniz'de vapur gezintileri yaptı. Camilerde halkın arasında namaz kıldı. Bu sûretle, Osmanlı târihinde görülmemiş derecede demokrat bir hükümdâr şahsiyetiyle ortaya çıkan Sultan Hamîd'i az zamanda Yıldız'a kapanmaya mecbur eden ortamı, aşağıda inceleyeceğiz.

Harem ağalarını protokolden çıkaran da Sultan Hamîd'dir. Tahta geçer geçmez, harem ağalarının törenlere

katılmasını yasakladı. Başta vezir payesindeki dârüssaâde ağası (kızlarağası) olmak üzere harem ağaları eski rütbelerini II. Meşrûtiyet'e kadar muhâfaza ettilerse de, Harem dışına çıkmaları artık târihe karışmış oldu.

Ağabeyinin mâbeyn başkâtibi Sâdullah Bey'in (Paşa) yerine, sonradan 9 defa sadrâzam olan gazetecilikten gelme Küçük Saîd Bey'i (Paşa) getiren II. Abdülhamîd, Büyük (Eğinli) Saîd Paşa'yı da mâbeyn feriki yaptı. Uzun yıllar, İngiltere'de bahriye ve makine mühendisliği tahsil ettiği için "İngiliz" de denen bahriye feriki (sonradan müşîri) Saîd Paşa'nın mâbeyn müşîri olarak âmiri, Dâmâd Mahmûd Celâleddin Paşa idi. Dâmâd Nuri Paşa yerine Saray'ın bu en büyük görevine getirilen Mahmûd Celâleddin Paşa, Tophane müşîri Dâmâd Ahmed Fethi Paşa'nın oğlu idi.

Mütercim Rüşdü Paşa, 19 Aralık 1876'da istifa etti. 4. sadâreti 7 ay, 9 gün süren Rüşdü Paşa'nın yerine Şûrây-ı Devlet reîsi Midhat Paşa, 2. defa sadârete getirildi.

Tersâne Konferansı

(23 Aralık 1876 - 20 Ocak 1877)

Bu sırada Sırbistan ve Karadağ prenslikleri Türkiye'ye isyan ettikleri gibi, Bosna-Hersek'teki ayaklanma da devam edip gidiyordu. Girit de huzursuzdu. Mısır hidîvi İsmâil Paşa bile, Balkanlar'da kullanılmak üzere birlikler göndermişti. 29 Ekimde Osman Paşa, Rus generali Çarnayefin kumanda ettiği Sırp ordusunu Aleksinaç Meydan Muhârebesi'nde yendi. Türk ordusu Belgrad'a girmek üzereyken Rusya, ültimatom verdi. Savaşı göze alamayan Bâbıâlî, âsî Sırp ve Karadağlı tab'alarına 2 aylık bir mütâreke bahşetti. Ancak Rusya'nın Türkiye'nin iç işlerine karışmaya başlaması, başta İngiltere olmak üzere Avrupa